

kronikk

Tirsdag 6. november 2001

Aftenposten

Rettsoppgjøret etter krigen har fått fornyet oppmerksomhet. Også okkupasjonshistoriens mest sentrale ideologiske kamp, den som splittet Kirken, og det etterfølgende oppgjør med NS-vennlige prester, fortjener nærmere studier, mener **BERNT T. OFTESTAD**, professor i kirkehistorie ved Menighetsfakultetet.

Landssvikoppgjøret med NS-prestene

Landssvikoppgjøret etter den annen verdenskrig omfattet prester som forble i sine stillinger under NS-styret. Denne delen av oppgjøret er lite belyst av forskningen.

Professor i historie Kristian Grimnes har tatt til orde for en fornyet analyse av landssvikoppgjøret. Det er ikke påfallende, for slik arbeider historieforskningen. Ut fra nye innsikter og perspektiver nytolkes den historie man mener å kjenne. Nyoppdaget eller til nå ubearbeidet kildemateriale blir lagt under forskerens lupe.

Landssvikoppgjøret etter okkupasjonen hadde også sin kirkelige sektor: En forholdsvis liten gruppe av geistligheten innen statskirken – noe over 60 prester (10 prosent) – hadde stilt seg til rådighet for det nazistiske statsstyret. De forble i sine embeder.

Det overveldende flertall av presteskapet og menighetene fulgte biskopene i kampen mot nazistaten. Deres definitive brudd med de nye makthaverne kom i 1942 med erklæringen *Kirkens Grunn*, opplest under gudstjenesten som begrunnelse for embedsnedleggelsen og brudd med NS-styret av kirken. Med basis i dette dokumentet ble en (statsfri) kirke etablert med sin «midlertidige kirkeledelse», DMK.

Av de prester som «lojalt» forble i sine stillinger, støttet noen aktivt det nazistiske kirkestyret, tok over «ledige» bispestoler og sentrale stillinger, andre var passive medløpere. Det

Den «nye tid» hadde gitt statskirken en historisk sjanse til å realisere enheten mellom kirke og folk. Kirken hadde et religiøst og «evig» oppdrag. Den skulle ikke blande seg inn i politikken, slik det var skjedd i kirkekampen. For den lille krets av NS-prestene var det tungt å administrere den gamle statskirken. De midler man tok i bruk, var ikke nettopp kristelige. Antinazistiske prester ble fordrevet og mange internert.

Bare de mest prominente «prestesakene» er undersøkt under etterkrigsoppgjøret. Men de prinsipielle rammer og de (kirke)politiske forutsetninger for oppgjøret, som ble forberedt både i London og av DMK i Norge, er tydelige nok. DMK, som hadde ledet kirkekampen, ønsket et *kirkelig* oppgjør, helst gjennomført for geistlige særdomstoler. Det var kirkelige forbrytelser NS-prestene først og fremst hadde begått. Brudd på den alminnelige straffelov fikk det øvrige rettsapparat ta seg av. Det var NS-prestenes forhold til Kirkens Grunn og de øvrige presters embedsnedleggelse som måtte bli avgjørende.

Regjeringen i London og kirkestatsråd Nils Hjeltnes så fra første stund presteoppgjørets prinsipielle aspekter. Om DMK som leder av Den (statsfrie) norske kirke fikk en for tung

Grunn hadde vært det teologiske og kirkerettslige basisdokument for deres embedsnedleggelse. I sin tilbakemelding nøyde departementet seg med å konstatere at prestene nå gjenopptok tjenesten i troskap mot konge, kirkelig rettsordning og sitt ordinasjonsløfte. Kirkens Grunn ble ikke nevnt. Tilstanden fra før krigen ble reetablert. Førkrigstidens kirkestyre hadde bare «tatt en pause», men nå var det på plass igjen. Ikke i noe dokument fra regjering eller statsadministrasjon ble Kirkens Grunn nevnt. At noen prester syntes det gikk vel kjapt med reetableringen av det gamle statskirkelige system, er ikke overraskende.

Så snart påtalemyndigheten hadde mottatt anmeldelsene fra Bispemøtet, kunne prestesakene begynne, og i ren statlig regi på grunnlag av vanlig lovgivning: landssvikanordningene av 1942 og 1944, og den alminnelige straffelov, særlig §§ 86 og 89, som forbyr bistand til fienden i krig og forsøk på å endre forfatningen ved ulovlige midler.

Hvordan oppfattet domstolen NS-prestenes *kirkelige* svik? Siden den brede undersøkelse av disse sakene mangler, kan det ikke gis noe fyldestgjørende svar. Men ut fra to av de «prominente» sakene (mot «biskop» Olav Hagen og ekspedisjonssjef Sigmund Feyling) kan vi få et inntrykk.

Hagen ble funnet skyldig i å

«Noen var teologisk konservative, andre liberale, her var høykirkelige og lavkirkelige»

rettslige oppgjør med disse prestene er bare sporadisk blitt belyst av forskningen. Dermed savnes også viktige forutsetninger for å forstå selve *kirkekampen*, okkupasjonshistoriens mest sentrale ideologiske oppgjør.

Man har hatt en tendens til å se okkupasjonstiden som et interregnum, et mellomspill. I 1945 kunne landets «normale historie» begynne på ny. Landsvikoppjøret skulle være en overgang fra det «unormale» til det «normale», en rettfærdig avslutning av okkupasjonen, som skulle åpne fremtiden.

Kirkekampen og oppjøret med NS-prestene må betraktes ut fra et annet perspektiv, som et utsnitt av statsreligionens historie i Norge med klare og ubrutte forbindelseslinjer både til fortiden og ettertiden, og ikke minst som en dramatisk realisering av kirkelig frihet.

Hadde de «lojale» prestene bestemt fellestrekk? En undersøkelse har vist at de slett ikke var ensartet. De kom både fra Det teologiske fakultet ved Universitetet og fra Menighetsfakultetet. Noen var teologisk konservative, andre liberale, her var høykirkelige og lavkirkelige. De var langt på vei et gjennomsnitt av pretestanden.

Visse trekk synes likevel å ha forent dem. Flere hadde gjort tjeneste i strøk der det i begynnelsen av 1920-årene var dramatiske arbeidskonflikter. De var blitt varig «sjokkskadet» av «den bolsjevikiske fare». Selv nazismen var akseptabel som alliert i kampen mot kommunismen. Ikke overraskende var det også NS-prester som underskrev det såkalte «legionæroppropet» (1941), der unge nordmenn ble oppfordret til å delta i Tysklands kamp mot bolsjevismen på Østfronten.

NS-prestene var dessuten utpreget statskirkelige og folkekirkelige: Biskopene, som alt i 1941 hadde brutt med det nazistiske kirkestyret, var en «utidig opposisjon», som søkte å oppløse statskirkesystemet, og prestene som hadde fulgt dem og nedlagt sine embeder, var i «streik». I verste fall var de «oppviglere» som ulovlig forsøkte å endre statsforfatningen. På klassisk luthersk vis formante de til nærmest ubetinget lydighet mot øvrigheten, dvs. naziststyret.

rolle, og om dokumentet Kirkens Grunn, med sitt syn på forholdet kirke-stat, ble lagt til grunn, ville kirken få større myndighet. Ikke minst ville biskopmakten bli styrket. På sikt ville det svekke kongens suverene rett til styret av kirken. I så henseende var NS-prestens statskirkelighet mer på linje med tenkesettet i London. Regjeringen ga DMK en konsultativ rolle som forbereder av rettssakene. En «saneringsplan» for suspensjon ble utarbeidet og godkjent i London. Biskopene skulle administrere den.

Straks etter freden sendte biskopene brev om suspensjon til NS-prester, -proster og «biskoper». «Sin kirke» hadde de «forrådt». Deres presterettigheter ble tatt fra dem.

Biskopenes begrunnelse var genuint kirkelig. I et senere rundskriv til menighetene ble den utdypet. NS-prestene hadde brutt sitt ordinasjonsløfte og sin embedseds, de hadde stilt seg til rådighet for en «nyhedensk ideologi», de var ansvarlige for vold og rettsbrudd i kirken, og de hadde ødelagt «hjorden». Den tillit som var nødvendig for tjenesten, hadde de tapt. NS-prester ville bli rammet av «den borgerlige lov», men «kirken har også sin åndelige lov og har plikt til å overholde den». Det var et vanskelig standpunkt i møte med den gjeninnsatte statsledelse.

Da de antinazistiske prestene gjenopptok sine embeder i mai 1945, ble det meddelt Kirkedepartementet at Kirkens

FOTO: SCANPIX

Ledet motstanden. Oslo biskop Eivind Berggrav førte an i kirkekampen mot det nazistiske statsstyret. Bildet er tatt i mai 1941.

ha hindret «den patriotiske motstandsbevegelsen» som ble reist fra geistlighetens side. Han hadde stilt seg til rådighet for okkupasjonsmakten og ikke vist landets lovlige regjering i London sin lojalitet, det til tross for at han var embedsmann som hadde sverget troskap mot kongen og konstitusjon. Retten tolket kirkelig svik og dermed kirkekamp ensidig patriotisk uten kirkelige dimensjoner.

I saken mot Feyling ble det vist langt større åpenhet for det *kirkelige* i kirkekampen og sviket. Retten la vekt på at «Den norske kirke etter sin grunnidé ikke har kunnet tilpasses under nazismens teorier og styreform». Dette ble gjort klart for tiltalte ved de «manende ord som ble uttalt i det norske presstekaps bejnelsesskrift Kirkens Grunn» (...)

Med stor prinsippell tyngde anfører retten at Grunnlovens § 2 «Statens offentlige Religion» ikke innebærer at kirken «i noen som helst henseende som berører åndelige spørsmål, er undergitt statens overhøyhet (...)». Den tiltalte hadde gjort seg skyldig i «medvirkning til angrep på Den norske kirkes vesen og åndelige frihet». For domstolen var kirkens åndelige integritet avgjørende. Derfor var ikke NS-prestens svik verdslig og politisk.

Hvordan gikk det med de prester som ble dømt fra embedet og mistet «kappe og krage»? Det er aldri blitt undersøkt. Men at det her var mange tunge skjebner, er velkjent. I 1955 kom en kongelig resolusjon som ga adgang for noen til å vende tilbake til tjenesten. Innen kirken var det dem som mente at de burde reordineres. Men det lå utenfor rammen for den rent statskirkelige rehabilitering. Biskop Berggrav brukte sin tilsynsmyndighet som biskop til å forsikre seg om at tidligere NS-prester ga sin tilslutning til Kirkens Grunn.

Landssvikoppjøret med prestene er et forskningsfelt som ligger og venter på en bredere undersøkelse. Både kirkehistoriske og rettshistoriske tilnærminger er nødvendige. Resepsjonen av kirkekamp og rettsoppgjør i etterkrigstiden er ikke analysert. Og sist, men ikke minst, er ikke etterkrigsskjebnen til dem som valgte helt annerledes enn sine kolleger, kartlagt.